

Opi kyrilliset kirjaimet – suomensukuisen ersän kielen kautta!

Sukukieli opetuksen apuneuvona

Sananjalka, 18.3.2020

1. Kyrilliset kirjaimet?

Erilaiset **kyrilliset kirjaimistot** muodostavat yhden maailman merkittävimmistä aakkostoperheistä. Kyrillisiin kirjaimin kirjoitetaan pääasiassa:

a) niitä [slaavilaisia kieliä](#), joita puhuvat kansat ovat aikanaan päätyneet idän kirkon piiriin

sekä

b) lukuisia (mutta ei suinkaan kaikkia) sellaisia itäeurooppalaisia ja aasialaisia kieliä, joita puhuvat kansat aikanaan kuuluivat [Neuvostoliittoon](#) tai olivat Neuvostoliiton vaikutuspiirissä.

Muitakin kokeiluja on ollut. Esimerkiksi [Romanian kieltä](#), joka ei kuulu slaavilaiseen kielikuntaan, kirjoitettiin kyrillisiin kirjaimin pääasiassa 1500-luvulta 1800-luvulle.

Samoin kuin omat [latinalaiset kirjaimemme](#), myös kyrilliset kirjaimet ovat [kreikkalaisen aakkoston](#) perillisiä. Siksi kyrilliset kirjaimet muistuttavat latinalaisia kirjaimia huomattavasti. Toisaalta mukana on joukko meidän kannaltamme harhaanjohtavan näköisiä merkkejä sekä myös sellaisia, joilla ei ole mitään tekemistä sen enempää latinalaisen kuin kreikkalaisenkaan kirjaimiston kanssa.

Nimitys *kyrillinen* viittaa »slaavien apostoliin» **Kyrillokseen**. [Kyrillos ja Methodios](#) loivat [Suur-Määrin](#) valtakunnassa 800-luvun lopulla tekemänsä lähetystyön tarpeisiin niin kutsutun [glagoliittisen aakkoston](#), joka ei kuitenkaan ole säilynyt käytössä meidän päiviimme. Heidän seuraajansa käyttivät saman aakkoston muunnelmaa samoihin tarkoituksiin [Bulgariassa](#) 900-luvulla, ja tuosta muunnelmasta polveutuvat kaikki nykyiset kyrilliset aakkostot. Latinalaiset kirjaimet ovat siis [yli kaksi kertaa vanhempi keksintö](#) kuin kyrilliset, mutta kyrillisilläkin on ikää jo selvästi yli tuhat vuotta.

Kyrilliset kirjaimet ovat kansainvälisesti tunnetuimpia [venäjän kielen](#) kirjoitusmerkkeinä, mutta erittäin tärkeitä kyrillisiä aakkostoja ovat myös esimerkiksi [ukrainan](#), [bulgarian](#) ja [serbian](#) kielten aakkostot. Kyrillisiin kirjaimin kirjoitetaan myös esimerkiksi iraninsukuista [tadžikkia](#), turkinsukuista [kirgii-siä](#), suomensukuista [komia eli syrjääniä](#) ja lukuisia muita kieliä. Tosin jotkin näistä kielistä, esimerkiksi turkinsukuinen [kazakki eli kazahi](#), ovat enemmän tai vähemmän vakavissaan siirtymässä käyttämään latinalaista kirjaimistoa.

2. Ersän kieli?

Ersän kieli on Suomessa hämmästyttävän huonosti tunnettu siitä huolimatta, että se on sekä yksi läheisimmistä että yksi puhujamäärältään suurimmista niin kutsutuista [etäasukukielistämme](#). Ersän puhujien määrä laskettaneen nykyään sadoissa-tuhansissa; hyvin tiukka seula (esimerkiksi »taitaa ersää sujuvammin tai yhtä sujuvasti kuin venäjää») saattaisi hyvinkin pudottaa määrän kymmeniintuhansiin, sillä venäjän kieli ja venäläinen kulttuuri ovat nykyersäläisten elämässä alati läsnä.

Moni keski-ikäinen tai sitä vanhempi suomalainen tuntenee paremmin sanan *mordva*, joskin se monissa yleistajuisissa esityksissä on jäänyt pelkäksi nimeksi nimien joukkoon. Mordvalaiset ovat läheisimpiä kielisukulaisiamme idän suunnalla muitten [itämerensuomalaisten](#), siis esimerkiksi [karjalaisten](#) ja [vepsäläisten](#), jälkeen. Nimitykset *mordva* ja *ersä* eivät kuitenkaan tarkoita aivan yhtä ja samaa. (Ehkäpä tässä kohtaa olisi hyvä myös painottaa, että *mordvalla* ja *Mordovialla* ei ole yhtään mitään tekemistä *Moldovan* eli *Moldavian* kanssa; maantieteellinen etäisyys on pyöreästi puolitoista tuhatta kilometriä, kielellis-kulttuurinen monin tavoin sitäkin suurempi.)

Kun [itäslaavit](#) lukuisia vuosisatoja sitten levittäytyivät nykyisen (Euroopan-puoleisen) Venäjän alueelle, katkesi suomensukuisten kielten muinainen pitkä ketju. Vähitellen itäslaavilaisiin heimoihin, sellaisiin kuin [krivitšeihin](#), sulautui muitten muassa seudun suomensukuisia heimoja, sellaisia kuin [merjalaisia](#). Näin syntyi nykyinen venäläisten eli **isovenäläisten** kansa, jonka kieleksi vähitellen muotoutui nykyvenäjä.

Merjan kielen sammuttua suomensukuinen puheenparsi säilyi yhä monilla Moskovan itäpuolisilla seuduilla. Moskovaa lähinnä asuivat sellaiset suomensukuisia kieliä puhuvat heimot kuin **terjuhanit**, **šokšalaiset**, **mokšalaiset**, **ersäläiset** ja **karatait**. Nämä olivat ainakin kielenmurteittensa puolesta hyvin läheistä sukua keskenään, ja venäläiset pitivät heitä kaikkia yhtenä kansana. Tätä kansaa he kutsuivat nimellä *мордва* (*mordva*), suomeksi *mordvalaiset*.

Keskenään läheistä sukua olevat heimot eivät kumminkaan aina ole erityisen läheisissä väleissä keskenään. Sanotaan esimerkiksi, että mokšalaisten ruhtinas **Pureš** oli 1200-luvulla liitossa venäläisten ja [kumaanien](#) kanssa, kun taas ersäläisten ruhtinas **Purgaz** tukeutui näitten vihollisiin, [Volgan bolgaareihin](#). Suomalaisena minun tekee mieli kysyä, lieneekö Kalevala-epoksessa säilynyt vastakkainasettelu tarunomaisten **Kalevalan** ja **Pohjolan** välillä ollut todellisudessa samantapainen heimoriita.

Niin tai näin, terjuhanit ja karatait hukkasivat lopulta omat suomensukuiset murteensa vaikkakaan eivät kokonaan identiteettiään. Šokšalaisten, mokšalaisten ja ersäläisten kutistuneille sydänmaille nuori Neuvostoliitto perusti vuonna 1928 ensimmäisen mordvalaisten oman autonomisen hallintoyksikön, joka väli-vaiheitten kautta korotettiin **Mordovian autonomiseksi sosialistiseksi neuvostotasavallaksi** vuonna 1934. Vuonna 1990 hallintoalueen nimeksi tuli [Mordovian tasavalta](#) (suomenkielisissä lähteissä usein *Mordvan tasavalta*).

Vaikka mokšalaiset ja ersäläiset, saati paljon pienempi šokšalaisten ryhmä, eivät saaneet Neuvostoliitossa erillisiä hallintoalueita, päätettiin kuitenkin jyrkintä murrerajaa noudatellen rakentaa kaksi kirjakieltä: mokšalaisille [mokšan kirjakieli](#), ersäläisille ja šokšalaisille¹ **ersän kirjakieli**.

Nykyään varsinkin monet ersäläiset ovat sitä mieltä, että kyseessä ovat aidosti kaksi eri kansaa ja kaksi eri kieltä. Minä jätän sen kysymyksen tällä erää

1 Kielitieteilijöitten mielestä šokšalaisten murteet kuuluvat ersäläismurteisiin. En ole itse kylliksi tuntenut noita »Tengžvelen ersäläisiä», jotta osaisin kommentoida asiaa mitenkään. Tiedän vain, että moni tavallinen ersäläinen pitää heitä omana kansanaan tai heimonaan.

poliitikoille. Itse puhun sekä »ersämordvasta» että »ersän kielestä». Oma kokemukseni on se, että osaamalla ersää ymmärtelee kyllä kohtalaisesti myös mokšaa – paremmin kuin viroa suomen avulla mutta huonommin kuin norjaa ruotsin avulla.

3. Miksi opiskella ersää?

Heti kärkeen myönnän: oma haluni opettaa ersää suomalaisille perustuu siihen, että satun kyseistä kieltä osaamaan. Esimerkiksi mokšaa osaan niin vähän, etten kykenisi opettamaan kuin alkeita.

Tällä kertaa oma suhteeni ersämordvaan ei ole pääsyynä. Mikä sitten?

Jokainen tämän maailman kieli on arvokas, inhimillisen kulttuurin ainutkertainen tuote, joka avaa ovia omanlaisiinsa ajattelutapoihin ja kulttuuriperintöihin. Ersän kielellä, kuten monilla kielillä, on olemassa myös kansanrunoutta ja kirjallisuutta, jotka avautuvat kunnolla vain kielen itsensä kautta.

En kuitenkaan väitä, että ersän kielen taito tarjoaisi suomalaiselle juuri mitään käytännön etuja. Se on alle miljoonan puhujan vähemmistökieli, joka ei millään laajalla maantieteellisellä alueella ole enemmistökielenä. Aivan vastaavia kulttuurisia ovia avaa vaikkapa [uusnorjan kirjakieli](#) (Norjassa laajalti käytetty vähemmistökieli), [kymri](#) (Walesin kelttien kieli), [baski eli euskara](#) (eräitten Espanjan ja Ranskan seutujen tunnettu vähemmistökieli) ja moni, moni muu. Toki ersä on suomensukuinen kieli ja sikäli omasta mielestäni suomalaiselle edellä mainittuja kiehtovampi. Toisaalta suomalainen voi ajatella toisinkin: jos lähdän perehtymään johonkin huomattavan vieraaseen, olkoon se sitten aidosti kaukainen asia, vaikkapa eteläamerikkalainen tai oseanialainen! Sensuuntaiset ajatukset ovat tuoneet Suomelle muun muassa [Georg August Wallinin](#) kaltaisia tieteen sankareita.

Ersän kirjakielessä on kuitenkin yksi piirre, joka erottaa sen kaikista muista edes siedettävän hyvin tuntemistani kielistä: **kyrillinen kirjaimisto soveltuu sen kirjoittamiseen erinomaisesti.**

Kun itse lapsena innostuin sarjakuvissa kohtaamistani kyrillisistä teksteistä, minut pysäytti pian venäjän kieli. Venäjän nykyisiä kyrillisiä aakkosia ei nimittäin ole varsinaisesti suunniteltu venäjän kielen kirjoittamiseen, vaan ne ovat runsaasti yli puoli vuosituhatta kestäneen kehityksen tulos. Tuossa kehityksessä vaikuttaneita voimia ovat olleet ainakin seremoniallinen [kirkkoslaavin kieli](#), kehittyvä ja muuttuva venäjän kieli sekä kehittyvä ja muuttuva venäläinen yhteiskunta. Arvioisin, että nykyvenäjän kirjoitusvälineenä venäläinen kyrillinen aakkosto on kyllä selvästi parempi kuin [englannin](#) tai [ranskan](#) latinalaiset aakkostot omiin tarpeisiinsa – mutta luultavasti hankalampi, varsinkin ummikko-opiskelijan kannalta, kuin [ruotsin](#) tai [saksan](#) latinalaiset aakkostot.

Nykyersän kirjakieli sen sijaan rakennettiin vasta 1900-luvun alkupuolella, joten ääntämystä ja oikeinkirjoitusta erilleen kiskovat voimat ovat ehtineet vaikuttaa siihen hyvin vähän. Lisäksi ersän äännejärjestelmä sattuu olemaan sellainen, että venäläiset kyrilliset aakkoset sopivat sen kirjoittamiseen harvinaisen, suorastaan uskomattoman hyvin. Totta kyllä, tämä vaati tiettyjen monissa murteissa esiintyvien piirteitten rajaamista pois. Esimerkiksi osassa ersäläismurteita on /ä/-äänne, jolle ei venäjän kyrillisissä aakkosissa omaa kirjainta ole – ja jota ersän kirjakieli ei tunne.²

Kaiken yllä mainitun huomioon ottaen olen melko innostunut ajatuksesta, että venäjän opiskeluun tarvittavan kyrillisen aakkoston voisi opettaa suomalaiselle opettamalla ersämordvaa. Sen lisäksi, että poikkeuksellisia tai sanapainosta riippuvia ääntämyksiä on ersässä huomattavasti vähemmän kuin venäjässä, ersän sanavarasto on pullollaan hauskoja sukulaissanoja. Vertailun vuoksi voisi aja-

2 Eräitten lainasanoista tekemiäni huomioitten perusteella uskaltaisin väittämään, että ersän kielen ja nimenomaan venäläisten kyrillisten kirjainten tavattomalla yhteensopivuudella saattaa olla myös kielihistoriallisia syitä: vanhakantaiset venäläismurteet ovat vahvasti vaikuttaneet ersäläismurteisiin, joista muutamat puolestaan ovat itse sen jälkeen sitkeästi pysyneet vanhakantaisempina kuin vaikkapa Moskovassa puhuttu venäjän murre. Tämä on kuitenkin silkka hypoteesi eli kansanomaisesti ilmaisten arvaus.

tella, että viron kieli olisi hyvä apuneuvo niin sanotun saksalaisen y:n (ü)
opettamiseksi meille suomalaisille, jos se tuntuisi vaikealta: üks, ülikool,
küla, müüa, rühm, süsi!

4. Kyrilliset vokaalimerkit, I osa

Meillä suomen kielessä käytetään yhteensä kahdeksaa³ vokaali- eli ääntiömerkkiä:

{a}, {e}, {i}, {o}, {u}, {y}, {ä}, {ö}.

Suomalaisen vokaalisarjan kirjaimet {ä} ja {ö} on alun perin muodostettu saksassa. {y}-kirjain puolestaan on alkuperältään kreikkalainen erikoisuus, jota klassisessa latinassa käytettiin lähinnä kreikasta lainattujen sivistyssanojen kirjoittamiseen.

Latinalaisen aakkoston vokaalimerkkien ytimen muodostaa siis viiden sarja:

{a}, {e}, {i}, {o}, {u}.

Aivan vastaavasti ersän (ja venäjän) kyrillisten vokaalimerkkien ytimen muodostaa viiden sarja:

{a}, {e}, {и}, {o}, {y}.

Näitten viiden nimet kuuluvat suomeksi kirjoitettuina:

a, je, i, o, u.

Näin tarkasteltuna, jos unohtamme kirjainten ulkoasut, sarjassa on vain yksi ainoa silmiinpistävä ero. Mistä se johtuu?

Slaavilaisten kielten (kuten kyllä monien muittenkin maailman kielten, esimerkiksi [japanin](#) ja karjalan), keskeinen piirre on [konsonanttien eli kerakkeitten liudentuminen eli palatalisoituminen](#). Tämä tarkoittaa, että moni konsonantti voi olla joko »kova» eli suomalaisen kannalta »tavallinen» tai sitten liudennettu eli suomalaisen kannalta »j-mäinen». Meillä Suomessa liudennusta onkin usein osoitettu {j}-kirjaimella, perinteisenä esimerkkinä savolaismurteinen ilmaus: *Susj tulj mehtästä*. Yhtään varsinaista /j/-äännettä siihen ei kuulu.

Ersässä (ja sitäkin vahvemmin venäjässä) liudennus on niin keskeinen osa kieltä, että se lähtökohtaisesti osoitetaan viereisen vokaalimerkin avulla. Tämä on yksi venäläisen kyrillisen kirjaimiston käyttötavan kulmakivistä, joten mielestäni siihen kannattaa kiinnittää huomiota heti alussa.

Ersän (ja venäjän) kyrillisiä vokaalimerkkejä onkin itse asiassa kaksi sarjaa, jotka vieraskielinen saattaisi järjestää näin:

{a}, {э}, {ы}, {o}, {y}

ja

{я}, {e}, {и}, {ë}, {ю}.

Suomalaisittain kirjoitettuina nämä kirjaimet ovat (venäläisiltä) nimiltään:

a, e oborotnoje, y, o, u

sekä

ja, je, i, jo, ju

3 Lisäksi aakkosissamme on mukana {å} eli »ruotsalainen o», mutta suomen kieleen se ei varsinaisesti kuulu.

Sarjat muodostavat ensi silmäyksellä täydellisen symmetrian, joka kuitenkin hieman rakoilee. Jos pareja kerran ovat *u* ja *ju* sekä *o* ja *jo*, miksei vastaavasti ole paria *i* ja *ji*?!

Tämä johtuu siitä, että äänteet /e/ ja /i/ ovat niin sanottuja palataalisia vokaaleja⁴ ja suhtautuvat siksi liudentuneisiin eli palatalisoituneisiin konsonantteihin toisella tavalla kuin /a/, /o/ ja /u/.

Ersän kielessä oletusarvona on, että /a/:n, /o/:n ja /u/:n edellä on »tavallinen», »kova» konsonantti. Vastaavasti oletusarvona on, että /e/:n ja /i/:n edellä on liudennettu, »j-mäinen» konsonantti.

Siksi »tavallisten» vokaalimerkkien perussarja on

{a}, {e}, {u}, {o}, {y}.

Se sopii yhteen tuon oletusarvon kanssa.

On kuitenkin täysin mahdollista, vaikka harvinaisempaa, että käy päinvastoin. Silloin /a/:n, /o/:n ja /u/:n edellä onkin liudennettu, »j-mäinen» konsonantti. Sivuvaikutuksena saattaa olla, että myös vokaaleihin tulee hieman palataalista sävyä (vertaa suomen äänteet /ä/, /ö/ ja /y/).

Edelleen voi käydä niin, että /i/:n ja /e/:n edellä onkin »tavallinen», »kova» konsonantti. Tämä on varsinkin /e/:n osalta melko harvinaista mutta ei lainkaan mahdotonta. Tässä tapauksessa sivuvaikutus on paljon vahvempi. Sekä /e/ että /i/ ääntyvät nyt huomattavan »takaisina». Tätä on äidinkieliselle suomenpuhujalle vaikea selittää, sillä vastaava ääntymisen tapa on kielellemme perin vieras.⁵

Näitä »poikkeuksellisia» tapauksia varten on vokaalimerkkien toinen sarja on

{я}, {э}, {ы}, {ë}, {ю},

jonka kirjainten (venäläiset) nimet kuuluvat suomeksi kirjoitettuin

ja, e oborotnoje, y, jo, ju.

Näistä *ja, jo* sekä *ju* ovat suunnilleen sitä, miltä ne kuulostavatkin. *e oborotnoje* tarkoittaa yksinkertaisesti 'käännetty e', nimi kertoo siis kirjaimen ulkonäöstä, ei ääntämyksestä. *y:n* kohdalla suomalaisen olisi vain muistettava, että tässä yhteydessä se merkitsee niin sanottua taka-*i*:tä, siis jotakin vallan muuta kuin suomen (tai ruotsin) /y/-äännettä. Tässä suomen kieleltä loppuvat kirjaimet kesken.

Siitä, miten kumpaakin ersän viiden vokaalimerkin sarjaa käytetään, on olemassa muutama helppo sääntö. Niitä ei kuitenkaan kannata opetella, ennen kuin on oppinut edes jokusen konsonanttimerkin.

Pelkillä vokaalimerkeillä pystymme kirjoittamaan ainakin kaksi ersän sanaa.

Ensimmäinen niistä on:

4 Mainittakoon, että äänteet /e/ ja /i/ ovat palataalisia kielestä riippumatta, myös suomessa! Suomen kielen kannalta sillä asialla ei ole samanlaista merkitystä kuin ersän tai venäjän kannalta, mutta ero on kyllä täysin maallikonkin havaittavissa. Kokeilepa ääntää peräkkäin suomen kielen tavut *ki* ja *ka*. Rauhallisesti, rennosti ja luontevasti, vielä pari kertaa uudelleen: *ki, ka, ki, ka*. Melko varmasti huomaat, että /i/-äänne siirtää /k/-äänteen lausumispaikkaa tuntuvasti. Kielentutkija saattaisi sanoa, että *ki*-tavun /k/ on ainakin lievästi liudentunut eli palatalisoitunut. Suomen kielessä tällä erolla ei ole puhumisen ja ymmärtämisen kannalta mitään merkitystä, mutta jossakin toisessa kielessä saattaa olla!

5 Viroa tai puolaa tuntevalle jotakin kertonee se, että muutos tapahtuu jokseenkin siihen suuntaan, mistä äännetään viron *õ* ja puolan *y*. Aivan samoista äänteistä ei ersässä (tai venäjässä) kuitenkaan ole kysymys.

ие /ije/ 'vuosi'.

Tämä sana on sukua suomen sanalle *ikä*.

Sanojen välinen sukulaisuus tarkoittaa sitä, että molemmat sanat parhaan tietomme mukaan polveutuvat samasta muinaisesta **kantasanasta**. Sekä niitten äänneasuissa että merkityksissä on voinut tapahtua suuriakin muutoksia, mutta täysin mielivaltaisia nämä muutokset eivät ole. Päinvastoin, varsinkin äänne- ja muoto- muutokset ovat vuosisatojen kuluessa olleet usein hämmästyttävänkin säännönmukaisia. Tällaisia muutoksia tutkiva tieteenala on nimeltään [historiallis-vertaileva kielen- tutkimus eli historiallis-vertaileva kielitiede](#).

Jatkossa voimme merkitä sanojen sukulaisuuden lyhyesti näin: *ие /ije/ 'vuosi' ~ suomen ikä*.

Toinen ersän sana, jonka opimme, on:

оя /oja/ 'ystävä, kumppani'.

Tämä sana, vaikka kovasti suomelta kuulostaakin, ei tietääkseni ole suomelle mitään sukua. Pikemminkin on niin, että *-/a/-*loppuiset ersän kielen sanat tavallisesti ovat lainaa joltakin muulta suunnalta, käsittääkseni usein turkin- sukuisista kielistä. Tästä joitakin merkittäviä poikkeuksia. Esimerkiksi suomen sanaa *kerta* vastaa ersässä *кирда /kirda/*, joka (tietyissä käyttöyhteyksissä) merkitseekin tarkalleen samaa kuin suomalainen sukulaissanansa.